

Տարեկան գինը 10 ռուբլ, կէս տարվանը 6 ռուբլ:
Սևանաձին համարները 5 կօպէկով:

Թիֆլիսում գրվում են միմյալն խմբագրատան մէջ:

Օտարաբաղադրացիք դիմում են ուղղակի
 Тифлисъ. Редакция «Мшакъ»

Խմբագրատունը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ
(Բացի կիրակի և Ժոն օրերից):

Յայտարարութիւն ընդունւում է ամեն լեզուով:

Յայտարարութիւնների համար վճարում են
իւրաքանչիւր բառին 2 կօպէկ:

ԲՈՎ ԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բագու-թիֆլիսեան երկաթուղի: — Նե
ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Ներքին լուրեր: — ԱՐՏԱՔԻՒ
ՍՈՒԹԻՒՆ: Եգիպտոս: Նամակ Թիւրքիս
Հեռագրներ: — ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:
ԴԱՍԻՐԱԿԱՆ: Նամակ Ս. Պետերբուրգից:

ԲԱԳՈՒ-ԹԻՖԼԻՍԵԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻ

Մենք արդէն հաղորդեցինք մեր ըն-
ցողներին այն լուրը, թէ Բագու-Թիֆլի-
սի իրաւաւորութիւնը պատրաստ կը լինի
տարվայ յուլիս ամսին:

Ինչ հետեանք կունենայ մեր երկրի
մար այդ երկաթուղին, ի՞նչ ներքո
թիւն կունենայ երկաթուղու այդ
մեր երկրի անտեսական կեանքի վը
այդ զոյգ կը տայ ապագան:

Միայն, մեր կարծիքով, այդ երկաթ
անմիջական հետևանքը այն կը լինի,
և առաջ, որ թիֆլիսում կեանքը շա
ժանանայ, որովհետև արևմտեան և մե
հարաւային կովկասից կը թափվեն թ
առաջին հարկաւորութեան այլ և ա

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՆԱՄԱԿ Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒԲԳԻՅ

ինչպէս և տեսանք անցեալ անգամ (№ № 40 և 41), հայոց պատմութեան այն որոտը խօստով է խորանային Հայկից ոկու չև Տիգրանը, կարող է ունենալ մեղ համար այն նշանակութիւնը, ինչ որ ունեն անցա յած որ և է առնադրութիւնները մշտն խրանք միտաւած և շատ անգամ անհատ իրանքով հանգրծեմ: Խորենացու մեծագլխն հայոց պատմութեան՝ այս ակնարկած մն նշանակութիւն կունենար, եթէ նա պ պատշաճ ուշադրութիւն դարձնէր հաղոր ամադրութիւնների ժողովրդային տարրերը ալսինքն: Եթէ առաջ տանէր նա իր գոր ճանապարհով, որի վրա այնքան անգամ դա է նրա ուշադրութիւնը Սահակ Բագրա թայց Խորենացին այլ կրթութեան տէր է ըստ որում՝ նա աւելի մեծ նշանակութիւն լի մի ինչ յետին, աննշան յոյն կամ ա ղինակին, քան ժողովրդային մտաւոր վա չՕնչն քեզ առ ալսողին կաթօտութիւն առ տուք, կամ ղինչ պէտք անմիտ և ան ըանից յարմարանք, արն այսպէս էր կը իր մեկնակցին և եթէ վերջ ի վերջը գտնում էին այս անմիտ և անհան չն և րը նրա պատմութիւնում՝ ոչ թէ նրա էր, որ պիտոյ էին բուն գործին, չայլ մանկականի քոյոց տիոց և անհաստեմ կութեանաղ լիալ տարխանք: Վամադրոյ աստանոր ընուլ մեղ զիտապա կամա ճարին ջտակու և տրաւնջիւր ժամանակ չ որով անուն ոչ մի տրտունջ բանը է կարու և ինչ էլ կորցրել ենք չենք գտնի: Մնու մեղ այլ ճանապարհների, այլ աղբիւրնե կարող են լիացնել պատմութեան այս լու Սյս աղբիւրներից ամանանշանաւորը տեղ ճանապարհութիւններն են: Մեր ընթերցողն նոթ են փութ ինչ այն հետեանքների հ ստացվել են վանալ արձանագրերին վ թիւններից: Սյսով խօսնել այդ տեսակ ան նակի աղբիւրների վրա, որը նոր յոյս է

Թեքերներ, այլ ևս չենք խստում այնպիսի արդիւնքի էփանանալու մասին, ինչպէս նաւթն է: Երկաթուղին կը բերի մեզ հաց, բրինձ և այլ մթեքներ արեւմտեան Կովկասից, բացի սրանից հասնելով մինչև Աղստաֆա կայարանը, կը հեշտացնի երևանեան նահանգի և առհասարակ հարաւային Կովկասի յարաբերութիւնը թիֆլիսի հետ: Աղստաֆայից մինչև Երևան կը քնայ միայն 120 վերստ սալլի ճանապարհ:

Բայց այդ երկաթուղին կունենայ և մի այլ հեռանք: Մինչև այժմ Ռուսաստանի և Անգլիոյովկասի մէջ յարաբերութիւնները կողակասեան սարերի շղթայով զգուար լինելով Ռուսաստանի և մեր երկրի եղած առուտուրի միջնորդներ լինում էին միշտ հայ վաճառականներ: Իսկ այժմ մեր վաճառականներին բաւական մեծ վտանգ է սպառնում. ռուս վաճառականը իր երկրի բոլոր ներքին արդիւնքները ինքն կը բերի Վոյշա գետով, Կասպից ծովով և Բազու-թիֆլիսեան երկաթուղով, այդպիսով այլ ևս հարկաւորութիւն չունելով հայ վաճառա-կանի միջնորդութեան և ինքն կը սկսի առուտուր անել մեր երկրում: Ես սաստիկ մըր-

ձգել և կարող են նեղուկ լինել մեզ գրադեյնում
խնդրի լուծմանը: Այդ աղբիւրներն են՝ Ասորես-
տանեաց թագաւորների այն արձանադրերը, որը
վերադարձում են Հայաստանին: Այս արձանադրերը
բաշխուհակութիւններն են նախ դառել պրոֆէսը
Պատկանեանի երկաթուղիովեան չորրորդ, գիւլջն
գլխի համար: Որպէս ամեն մի նորաձին պետե-
թիւն ունի իր թոյլ և անկատար կողմերը, նոյն
պէս և ասորեստանաւորութիւնը դեռ մինչև այժմ
չը նայելով նրա երեսուն տարեայ ծաղմանը, և
պակ իր վերջին լիակատար խօսքը, շատ բա-
այտեղ թէլութեամբ և հարկաւոր ընդունել: Եւ ե-
թէ ասելցնիմք, որ այդ արձանադրերի գոյն մն-
մասը ամփոփւած է հողի մէջ և դեռ լոյս չ-
եկած, հասկանալի է ուրեմն թէ ինչ յոյսեր պի-
տի ընելք այս ընթացքում ապագայի վրա: Բայ-
այդ խնդրի արդի դրութիւնը անգամ արժանի
մեր ամենայն ուշադրութեանը, արժանի է այն-
եթէ կամոնքը՝ նեղ և սահմանափակ,—տեսակ
տիւր նաեւ, որ գիտութեան այդ նոր ձիւղը վերա-
բերւում է և մեր՝ հայերիս՝ անցածին. նոր գ-
ն է տալի նա անցածին, նոր աշխարհ է բա-
նում մեր մտքի առաջ... Եւ որովհետեւ, կարծե-
լեմ սխալվում,—այս առարկան առաջին անգամ
է որ տեղ է գտնում մեր գրականութիւնում, և
կաշխատում այստեղ որքան կարելի է ընդարձա-
կորէն ծաղկաբոյսը պ. Պատկանեանի գործի չոյ-

Գամը ուրեմն իսկական առարկային։
Կարգավոր Ասորիստանեայց թագաւորների պաշտամանը, ասում է Պատիւանեան, — մինք ստէ պատահում ենք նրանց ունեցած արշաւանքներ հետ հիստիւտ, այսինքն այն երկրներում, որ պատմական ժամանակներում յայտնի եղան մի ընդհանուր Հայաստան՝ անուկով։ Այս արձանի գրկի բուխնդակութիւնները ոչ ալ ինչ են, բաւ էր ի՞նչ ասորիստանեայց թագաւորների մի տեսակ յարկիւթան վկայարանութիւններ, որով գեղեցիկ նում են նրանք ժամանակակից եւ ապագայ սրտեղներին իրանց յաղթանակները չոր ու ցամաք դիւանական ուժով՝ հնացի, յաղթեցի, խոտակեցի, աւար առիւ եւ այլն։ Պատերազմերի պատճառն այն է եղել, որ զորացին մուսաշէլ է Ասորիւ, դադարել է հարկ վճարելը կամ ապստամբել է։... Այս տեսակ աղբիւրներից ի հարկէ դուստար է մի երկրի փոքր ի չափէ կարգաւորներ պատմութիւնը գրել։ Այլապէս Ասորիստանի

ցութիւն անելով հայերի առուտուն: Թող
հայերը այդ բանի վրա լաւ մտածեն:

Այդ միջոցներն հետևանքը ժամանակով այն կը լինի, որ հայը հեղհետե ստիպված կը լինի աւելի ուշադրութիւն դարձնել մեր երկրի արդիւնաբերութեան վրա, աւելի և աւելի կապիւկ հողի հետ և նրա մէջ որոնել իր համար հարստութեան աղբիւրները, հեղհետե ձեռք վերցնելով առեւտրական միջնորդութիւնից: Այդպիսով մենք, հայերս, կամայ ակամայ ստիպված կը լինենք ձեռք տալ մեր հանքերի արդիւնաշահութեանը, մեր հողերի աւելի լեւաջի մշակութեանը, — մի խօսքով արդիւնաբերութեան երկու գլխաւոր ձիւղերին, հանքագործութեանը և երկրագործութեանը:

Բայց ի՞նչ, մի կողմից, ինչպես վերև ա-
սեցինք, երկաթուղու պատճառով առաջին
Հարկաւորութեան մթերքները կէփանան,
միւս կողմից բանւորները, մշակները այլ ևս
առաջվայ թւով մեր երկրի ամեն կողմերից
չեն թափվի թիֆլիս, այլ նրանցից մեծ մաս-
ը կը տեղաւորվեն երկաթուղու գծի եր-
կայնութեամբ գտնվող և գծին հարեան
երկրներում: Այդպիսով մշակների, բան-

ձանազորերի մեզ հաղորդած լուրերը թանկագին են մեզ համար այն տեսակետից, որ նրանց նըշմարած ժամանակները կենդանացնում են առաջատոր Արիւի պատմութեան այն ժամանակաշրջանը, որի վերաբերմամբ չունենք մի որ և է դեռակալն տեղեկութիւններ և հարկադրված ենք զէլ միշտ այժմ բաւականաւայ աստապէտարմուծիւններով Այս արձանազորերի գլխաւոր յատկութիւնը այնքան նրանց ճշգրտիւնը է, որքան ստորագրված ժամանակաշրջանի մտաւարութիւնը և ժամանակակցութիւնը: Յայտնի է, որ ասորիստանցիք միշտ բանը այնպէս էին պատմում, որպէս տեղի է ունեցել նա. նրանց մշտական յաղթանակները և իւրան անգամ յաղթութիւնները ենդիւ—այդ՛ ձեւալիտ է, բայց յորինել կեղծ պատերազմիւր, անձնաւորութեանց և վայրերի անուններ նրանք էլին կարօք: Բացի դրանից, նրան առած աւարիւնրի, որոնց վերաբերմամբ նրանք ամեն անգամ ընդարձակօրէն հաղորդում են,—այս աւարիւնրի, ասում ենք,—քանակութիւնը յատկութիւնները յոյց են տալի այն երկրորդ ծիսակերտական (КУЛЬТУРНЫЙ) դրութեան աստիճանը, որտեղից բերած են այս աւարիւնրը:

Ընդամենը յալակամայից հարց է ծագում. Ասորերն
ստանհայց արձանադրերի ընթերցանութիւնը հաս-
րած է արիօք այն աստիճանին, որ պատմաբանս
կարողանար հաւատ ընծայել այն մեկնութեանց
որք ստացվում են այդ տեսակ աղբիւրներից:
ասորեստանայց արձանադրերի ընթերցանութիւնը
բացատրում է պատկառելի հեղինակը,— հիմնա-
կ է գլխաւորապէս քառամենիդները արձանագրու-
թեանց պարունակութիւնների զուգընթաց թար-
մանութիւնների վրա: Արեւը են տուել ասորե-
ստանայի գրութիւնների վերձնութեան առաջի-
ւ հաստատուն հնաբլբ, բանային,— ե այս միջոց-
ստացած տեղիկութիւնները իսկ կալածանս
պատրուակ չը պիտի լինեն: Ալեկանքը, որ ու-
մակնա իդուների բարդառակայն ուսումնասիրու-
թիւնը է նոյն իսկ ասորեստանցիներից մնաց-
մի քանի միջոցները բաւական առհաւատելոյ, նի-
ւ են Տլաուպէս ռուսմաթիբուրն ասորեստանցի-
նիդուր բաւարանը ե քերականութիւնը... Ասորե-
ստանաբնութեան երկրայիլ կողմը միայն յատ-
անտները կարգուն է ու ոչ ամբողջ արձանագր-
ւր թովանդականութիւնները բնորոշը, որք, ընտ-
րապէս խօսելով, ուղիղ են կարդացվում: Ընտա-
անտներին պիտի նայած ոչ թէ որպէս իսկ

Լորենրի Թիւր Թիֆլիսում պակասելով, աշխատող ձեռքն էլ անշուշտ կը թանգանայ:

Ահա, մեր կարծիքով, ինչ կը լինի Բա-
ղու-Թիֆլիսեան երկաթուղու գծի անցկաց-
նելու անմիջական հետեանքը:

Իսկ ինչ որ վերաբերվում է ուսն առևտ-
րի մրցութեան մեր տեղական առևտրի հետ,
զրա նշոյլները արդէն նկատվում են, ար-
դէն երևում են ձգտումներ հիմնել մեզա-
նում ուսն առևտրական տներ, որոնք այլ
ևս պէտք չեն ունենայ միջնորդների և ի-
րանք կը ծախեն իրանց ապրանքները: Բացի
սրանից լավում է որ մտադրութիւն էլ կայ
հիմնել մեզանում ուսն առևտրական բանկ
մեծ կապիտալով:

Թող Հայերը այդ տնտեսական վտանգը տեսնելով, որ առաջ մտածեն գործ զենլ իրանց կապիտալները երկրի ներքին արդիւնաբերութեան վրա, որ ի հարկէ, աւելի հաստատ եւ շահուէտ գործ է, քան թէ յոյ առևտրական միջնորդութիւնը:

Որ և է վտանգի առջև երբեք չը պետք
է աչքերը փակել, այլ միշտ պետք է աշ-
խատել ուղղակի վտանգի երեւոյն նայել,
նրան ընդդիմադրելու, նրանից լինելու հե-

կան անուններին, այլ իբրև այնպիսի անուններ
 լի վրա, օրինակ X, Y, Z, որոնց խնդրեալ նշա-
 նակութիւնները ժամանակաւ կը գտնվին:—Այս
 պատճառով իսկ, անպիտում է հեղուկակեր-
 մը այս յօդուածի մէջ պատահած անուններին նշը
 կատարած մենք չենք պնդում թէ այս կամ այն
 անձնաւորութիւնը անպատճառ ունեցել է այն ան-
 նունը, որը մենք ենք տալի նրան: Օրինակ՝ վա-
 նայ մէկ թագաւորի անունը առաջ կարգացու-
 էր Անիդուրիս, յետոյ Բէլխադուրիս, հուսկ յետոյ
 Բագրիդուրիս, իսկ այժմ՝ հաւանական է որ՝ պի-
 տի կարգացվի Սեդուրի կամ Սարդուրի, որովհե-
 տա այս անունը պատահում է և Արտեմանանայ
 արձանագրելում *):

Վաղ բան գրերիստոս XI դարից սկսած՝ առաջին հարյուրամյակները, իտալական դեպի հնչյունային համակարգերի, պատահում են հարյուրավոր մանր լեզվաընտանիքների և ազգերի հետ, որքան որքան ընդդիմություններ են ցույց տալի նրանց և վերջին լեզվերով յայտնվում էին IX դարում, կեր նրանց հանցում են Արքայական գետը (Պարսկ-ալ) պատահում են մի բառակառուցվածք ազգեր ընդհարման նը: Արանց Արարտուհանուն են տալի առաջին հարյուրամյակում Արարտուհանուն թագավորները կարի յոթ ընդդիմություն են ցույց տալի նրանց, և դրանով յայտնվում է, որ այդ թագավորները միայնակ չեն գործում, այլ հայ նախկինները ուղիղ ազգերի և ցեղերի հետ, որոնք, առորեստանցիներին ստացած դաժան հարձակումներից յետոյ անդամ, մնում են ուրարտուհանուն հաճախարարի և առորեստանցիների առաջին յոթ տարածված ժամանակաշրջանում չեն գործում զալի առաջինների թագավորականության համար սահմանել: Այս այդ իշխանությունների և տարածված համարում տեսնվում:

Առաջին հայոց աշխարհը, որ գտնվում էր ան-
միջապէս Ասորեստանի հիւսիսում, այդ՝ լայնա-

* Այս խնդրի նկատմամբ դարձնում ենք ուղեւորների ընկերության ուշադրությունը նույն հարցի վերաբերյալ մի տեղի երկաթուղային վրան (сигналы) походу Тахтадъ Паласара къ берегамъ Инда». 1879 г. С. П. Б. Այս գրքի հեղինակը լիբերալ էր Արթուրյանի, Մարացի և Արթուրյանի ընկերի, Միջադեպի և հարապալան Հայաստանի քաղաքացի, ըստ Արթուրյանիայց արդիւնների: Այս քաղաքացի առաւել զիւրկեցեալ կարիւրի և հետագայում լինել ասորեանիներին այն թաւաճող հայացութեանը զգալի հիւսիս, որոնց վերաբերյալ ինքեան խօսում ենք այս նամակում:

տեանքներին առաջն առնելու և կանխապէս իր պատրաստութիւնները տեսնելու համար:

Գ. Ա.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Պ. Թոմասիանի դասախոսութիւնը, որ պէտք է լինել երէկ, ապրիլի 14-ին, չը կայացաւ:

Շուէկի պ. կարապետ Գալթիանցի անունան ԱՍՏՐԱԽՈՒՆ վաղուց ի վեր ուղարկված Անիի աւերակները լուսանկար հաւաքածուն յետ ուղարկված լինելով թիֆլիս, խնդրում են մեզ յայտնել, որ պ. Գալթիանց իր նոր հաշուէն տեղիս փոստատանը խնայելով, պահանջէ իր ծրարը:

Այս օրերս մենք առիթ ունեցանք տեսնել ճարտարապետ Զաւրմանի մօտ նրա գծադրված մի պլան և ֆասադ թիֆլիսում շինվող մի նոր տան համար: Այդ տան ֆասադը ճարտարապետութիւնը հայոց ստիլով է կազմված. ստիլը վերջրած է հին հայոց եկեղեցական ճարտարապետութիւնից և յարմարեցրած է աշխարհական ճարտարապետութեանը: Ֆասադի մի քանի մօտիվները յիշեցնում են Անիի շինութիւնները, իսկ ներքին յարկի մօտեքը էջմիածնի ճարտարապետութիւնը: Ընդհանրապէս շինութիւնը կը լինի ինքնուրույն, կատարելապէս նոր և մի և նոյն ժամանակ թիւթի, չքել և ճաշակով: Գալթիանց փորձն է անցկացնել բուն հայոց եկեղեցական ճարտարապետութեան ստիլը ժամանակակից աշխարհական ճարտարապետութեան մէջ:

ՄՈՍԿՎԱՅԻՆ մեզ գրում են: «Ապրիլի 4-ին կայացաւ տեղիս Գալթիանցի անկերանոցի դահլիճում նոր կազմվելի բարեգործական ընկերութեան ընդհանուր ժողովը: Ինչպէս երևում է պ.

Սուլթան-Շահի նախագիծը երեքսրկել էր բաւական փոփոխութիւններով: Բացի գումարի բաժանումներէն և ընկերութեան խորհրդի անդամների թւին վերաբերեալ յօդուածներէր, յանձնաժողովի նորոգումներից մէկն էլ «լուստարական հայ» խօսքն էր, որ փոխած էր «հայ առանց կրօնի» խօսքով: Խօսքը: Իսկ նոր մտցրած յօդուածներէր նշանակւորները կանանց անդամակցութեան իրաւունքը և հայ ուսանողներին միայն խորհրդատու ձայնով անգամ ընդունելն է, առանց ընտրութեան իրաւունք տալու նրանց, որպէս է և մի քանի ուսու ընկերութիւնների մէջ: Բացի սրանից յանձնաժողովը աւելացրել է այն պայմանները, որ կարող է առաջարկել ընկերութեան խորհրդը նպատակ ստացողին: Գումարը կամ վերադարձվում է, առանց տոկոսի, կամ խորհրդի համաձայնութեամբ նպատակ ստացող մի մանկավարժական, դրականական, կամ մասնավորական գործ կամ պարագայում է կատարում:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԵԳԻՊՏՈՍ

Եգիպտոսից վերջին օրերումն չափազանց անհամապատասխան է մի և նոյն ժամանակ անհասկանալի լուրեր են ստացվում, գրում է «FOLIO»-ը: Կայրէից և Ալեքսանդրիայից ստացված հեռագիրները հաղորդում են զօրքերի չափազանց ազատութիւնը, խեղճի վի զահրեկեց անելու կարելութիւնը և այն վտանգները, որոնք սպառնում են եւրօպական ազդեցութեանը եգիպտոսի վրա: Բայց այդ բոլորը հաղորդվում է առանց մեկնելու պատճառները գործելի այն դրութեան, որ այժմ տիրապետում է եգիպտոսի մէջ: «Journal des Debats» լրագրի մէջ արդ-

ված թղթակցութեան մէջ կայրէից մենք գտնում ենք մի քանի փաստեր, որոնք պարզում են զօրքերի դրութիւնը: Թղթակցութեան հեղինակն է Գարրիէլ Շարմ, որ Ֆրանսիական մամուլի մէջ վաղուց յայտնի է իբրեւ արեւելեան գործերի հետ լաւ ծանօթ անձնակորութիւն, և իր այդ հեղինակութիւնը արդարացիւ աւուած է ճիշդ հաղորդութիւններով թիւթիայի և եգիպտոսի մասին:

Գարրիէլ Շարմի հաղորդած տեղեկութիւնների համեմատ ներկայումս իշխանութիւնը եգիպտոսում ոչ թէ քաղաքական, այլ զինուորական կուսակցութեան ձեռքն է, որ ձգտում է երկիրը պատերազմական ոտքի վրա կանգնեցնել և ամեն տեղ քաղաքական վարչութիւնը զինուորական վարչութեամբ փոխարինել: Եգիպտոսի այժմեան միխիստութիւնը երկարատե չի լինի: Նրան կը փոխարինէ Արաբի-բէյի միխիստութիւնը որ կազմված կը լինի բացառապէս զինուորականներից և որի անդամները արդէն հիմնիւց որոշված են: Ֆինանսների միխիստութիւնը կը յանձնվի մի զինուորական գեներալի, որ կատարելապէս համակարծիք կը լինի Արաբի-բէյին, թէ եգիպտոսի համար անհրաժեշտ է բազմաթիւ զօրքեր ունենալ:

Մինչև այդ միխիստութեան կազմվելը օֆիցերները աշխատում են, որ խեղճի բարձրացնի նրանց աստիճանները: Մարտի վերջին Տեմիֆի-փաշա ստորագրեց 500 աւելի հրամաններ օֆիցերների աստիճանները բարձրացնելու մասին: Խեղճի կատարելապէս անկարող է ընդգրկմանը իր զօրքե-

րի ցանկութիւններին: Անգլիայի և Ֆրանսիայի շնորհիւ եգիպտական զահր բարձրացրած Տեմիֆի-փաշա այժմ բոլորովին կորցրել է իր հեղինակութիւնը և այժմ, որովհետեւ այդ պետութիւնների օգնութեանց էլ է զրկված: Տեմիֆի-փաշա ոչ թէ միայն ստիպված է բարձրացնել օֆիցերներին և գեներալներին աստիճանները, այլ մինչև անգամ անկարող է ընդգրկմանը եգիպտական զօրքերի թւի շատացնելուն, որ այժմ հասցրած է 18,000, իսկ այդ թիւը թոյլ է տրված սուլթանի ֆիրմանով: Այդ թիւն էլ խորամանկ միջոցներով կը շատացնուի, կազմելով պահեստի զօրքեր, որոնք եգիպտական զօրքերի թիւը կը հասցնեն 50,000-ին:

Ինչ կը վերաբերի եգիպտական պարլամենտին, կամ այսպէս անուանած անուանների ժողովին, որ նորերումն վերջացրեց իր պարագմաների շրջանը, նրան եգիպտոսի մէջ ոչ որ նշանակութիւն չէ տալիս: Իրանք պատգամաւորները իրանց երկրի օրէնսդիրներ չեն համարում, այլ աշխատում են որքան կարելի է շատ կայուններ ձեռք բերել:

Ինչքան ըստ ինքեան հասկանալի է, որ եւրօպական, հսկող հիմնարկութիւնները եգիպտոսում ներկայումս ոչինչ նշանակութիւն չունեն: Այդ հիմնարկութիւնները ներկայումս էլ գոյութիւն ունեն, բայց անգործ են մնում այն անձինք, որոնց յանձնված է հսկել եգիպտական վարչութեան վրա: Բիզա-փաշայի և Շերիֆ-փաշայի միխիստութիւնների ժամանակ եւրօպական հաւատարմատարները հսկում էին ամեն բանի

ժառը Նաիրի երկիրն էր: Նաիրի ընդարձակ մտքով բռնում էր այն լեռնադաշտը, ուր տարածվում է Տիգրիսի գետակը և Մուրադ-չայի գետախառնուն ամբիւրջ սկսած դէպի արեւելք մինչև Զահրաս լեռն: Նրա հարաւային սահմանը, որքան որ կարելի է հասկանալ արձանագրերից, հասնում էր մինչև Նիւփիսային լայնութեան 370, ուրեմն պարսկական էր իր մէջ հայոց թագաւորութեան չորս աշխարհ՝ Գոմիաց աշխարհ, Ալեքսանդր, Մոկք և Կորճալ: Իսկ նեղ և աւելի գործածական մտքով Նաիրի բռնում էր վերջինիս բարձրաւանդակի արեւմտեան մասը, վերջնապէս արեւելքում վանայ լճով և արդի Գուրջասանի լեռներով: Նաիրի բաժանվում էր բազում մասը գաւառների վրա: Արանցից յիշենք հետեւեալները. Զատարա, Կիրիսի, Նիլոսի, Չամանի, Նումի, Կիրբուրի, Արիփի, Սիմիսի և այլն: Առանձին իշխանութիւնների թիւը հարիւրէ-էր հասնում էր միջին այլ քաղաքաց աւելի նշանաւորէին Ամիդա, Տուշա, Մարա, Արզանիայ:

Նաիրի արեւելեան մասը և այն լեռների հարաւային կողմը, որք բաժանում են վանայ լճի ջրը չեղը Ումիայից պարսկական էր իր մէջ երկու իշխանութիւններ՝ Արապիս (Ալքան) Աւաղ Զաբի գետաբերանի վրա և Խուպուշայ՝ փոքր ինչ դէպի արեւելք՝ Զաբուսի սկզբում: Խուպուշից և Ումիայի լճից դէպի հիւսիս գտնվում էր Կիրզան կամ Գուզան իշխանութիւնը, որը երբեմն կարգացվում է Գիրզան ևս: Իսկ Արապիցից դէպի հիւսիս, վանայ լճի արեւելեան եզրում գտնվում էր զօրեղ Մանա իշխանութիւնը իր Տուրուպա և Չիրուտ քաղաքներով: Այս բոլոր երկրները պատկանում էին լայնատարած Նաիրի աշխարհին, որի հետ ասորեստանցիները՝ դեռ ևս IX դարից առաջ՝ մօտ ի մօտոյ ծանօթ էին: Իսկ IX դարուց յետոյ ասորեստանցիները սկսում են անցնել Արզանիսա գետը (Մուրադ-չայ) դէպի հիւսիսային Հայաստանը, որտեղ գտնում են հետեւեալ թագաւորութիւնները և իշխանութիւնները:

Վանայ լճի հիւսիսային եզրը բռնած ունէր Մուսասիր իշխանութիւնը իր Զապարի անուն քաղաքով: Արզանիսայից իսկոյն դէպի հիւսիս ասորեստանցիները պատահում են երկու իշխանութիւնների՝ Սուսի մէ և Գաւանի: Մեծ Արաբատի մօտ Միւլդի իշխանութիւնն էր: Այս ամեն իշխանութիւնները ստորադրված էին հզօր Ուրարտու աշխարհի թագաւորին: Սեպագէտները

վաղուց է որ Ուրարտուն նմանեցնում են Արաբատի և Հերոդոտոսի Ալարոնների հետ: Կարելի է երթալի որ Նաիրի աշխարհի իշխանութիւնները ևս IX դարուց յետ Ուրարտու թագաւորների իշխանութեան տակ էին, որոնց մարաքաղաքը Արդանիսն էր: Արձանագրերում չէ յիշվում որ ասորեստանցիները Ուրարտում արշաւելու անցնէին Արաքս գետը: Ուրարտու թագաւորներին դաշնակցում էին ստեղծ Միւլդի գոյւ իշխանութիւնը իր համանուն քաղաքով (վերջերում Մեւլիսնէ): Նիւրատի աշակողման ամրում, Միւլդի գոյւց դէպի հարաւ Տուրուս լեռներում լայնատարած Կուսուլի գաւառը, որը նմանեցնում են հուսայեցների Commagene-ի հետ: Այն երկիրները, որք գտնվում են Նիւրատի և Տիգրիսի գետաբերանի ամբիւրջ մէջ աւելի հնազանդ ժամանակներում թուակցում էին նոյնպէս Կուսուլիին:

Ասորեստանցիները *) իրանց արշաւանքը անպատում զոհուրթեամբ էին կատարում, և որովհետեւ նոր նուաճեալ երկրները իրանց իշխանութեան տակ պահելու ջանքը չունէին, այսպատճառով նոյն մի քանի տարի անընդատ արշաւում էին այն երկիրները վրա: Այս հրոսմանց նպատակով յաջողութիւն էր և որացի երկրները քանի ու աւերում: Այս տեսակ երկրներից մէկն էր Նաիրի աշխարհը. քանի հարեւրաւոր տարիներ դէպի Նաիրի էր ուղղած ասորեստանցիների յարձակումները: Զամրաշար, բայց հաստատաբար, ծառայելով իրանց սահմանները, նոյն ժամանակով կարողութիւն էին ստանում հեռակայ արշաւանքներ անելու, չը մեկնվելով սակայն շատ հեռի իրանց թիկի խելական սահմաններից: Երկար ժամանակ նրանք չէին յանգնում մտնել

*) Արանց փոքր ի շատ է պիտանի պատմական արձանագրութիւնները այժմ արդէն հրատարակված են Գալթիանցի ժողովածու մատենաներում: Մատենացից անկեր սրանցից պիտաւորները. 1. Երբոր Inscriptions in the Cuneiform character, from Assyrian monuments, London 1851: Բրիտանական թանգարանը Բաուլիստի, Նորթի, Սիմիսի և այլ ասորեստանագէտների օգնութեամբ լոյս ընծայեց 4 մեծ հատորներ The Cuneiform Inscriptions of Western Asia (J. W. A.) Մեկնում—Annales des Rois d'Assyrie, Paris, 1874 պոլիբիւրն: Records of the Past գործնայ բրիտանական թանգարանի հրատարակութիւն, և մինչև այժմ տասն և մէկ հատորիներ են լոյս ածած, որոնցից միաթիւ հատորները ասորեստանցիներից են թարգմանված, իսկ զուգաթիւները—եգիպտոսեցիներից:

Հայաստանի լեռնային խորածորները և, չը նայելով իրանց անհղ զօրքին, խուսափում էին զօրաւոր զրայիների Ուրարտու և Ելամի՝ ամենակերպ ընդհանրումներից: Յարձակողական զբեր ասորեստանցիք միշտ իրանց էին վերադրում և միայն մէկ անգամ՝ Ասորդաստի ժամանակում՝ արձանագրերը խօսում են միւրաց աղբի դիտարկութեան վրա—միւլ Ասորեստանի մէջ, սակայն այս անգամ էլ ասորեստանցիք կանխաւ մեղացիների դիտարկութեան առաջն առնում են...

Արձանագրերից երևում է, որ ասորեստանցիների առաջին բազմութեմը Հայաստանի բնակիչների հետ եղել է XII դարում, երբ Տակիլա Բալասար I, այդ նախկին աշխարհակալը, դուրս է դալի Մուսակաների (Մուսիսի) դէմ, որք 20,000 զօրքով և հինգ թագաւորների առաջնորդութեամբ սարգվում են Կուսուլի մէջ: Մուսակաները ջարդվում են Կասարի գաւառում, քաղաքները կողոպտվում, 600 մարդ զերի են գնում: Այստեղ մտաբերվում է այս արշաւանքը այն պատճառով, որ Կուսուլիը այն ժամանակ բռնում էր հայոց երկրի մի մասը՝ Նիւրատի ձախակողման ամրում...

Զեառապ տարում Տակիլա կրկին ձեռն է մըլում արշաւանքի Նաիրի միջնակայ գաւառները: Թագաւորը չարժվում է Տիգրիսի ձախակողման եզրով դէպի նրա գետաբերանը, դէպի Կիրիս գաւառը, մտնում է Խանի, Այեա աշխարհները և մտնում լեռներին, որք թրի բերանի պէս սուր էին և անցք չէին տալ իմ կառքերին: Զեառապ թագաւորը անցնում է հարաւային Հայաստանի բաւականին խորքերը, կրակի և սուսերաց բերան առնելով այն ամենը, ինչ որ պատահում է իր ձախակողման: Հետաքննելով Սարանիս և Ամանիս գաւառները, որք երբեք դեռ հպատակած և խոնարհ չեն եղել...

Նրանց ոյժերի հետ պատերազմելի Արամու գաւառում ու ջարդելի նրանց: Նրանց հրոսակների խուճերը, որպէս խոտ հնձելի: Եւ գերի տարայ կտք ու դանձը, եւ այրելի, քարոքանք աւերակներ դարձրելի նրանց քաղաքները, եւ գրի նրանց վրա իմ իշխանութեան ծանր լուծը և հարկադրելի պաշտել Ասորին: Նրա միւս արշաւանքը նոյնպէս Նաիրի երկրումն էր, Տիգրիսի ձախակողման ամրով դէպի սրա գետաբերանը և այն վայրերում, որ տեղի առաջին թագաւորներին իրից ոչ որ չէ և հղած: Նա ջարդում է սկզբում

23, յետոյ 60 Նաիրի թագաւորներ և այն, ցեղերը, որք եկել էին վերին ծովի ափերի կողմից նրանց օգնելու...

Այս արձանագրերի յատկանշան արգասիքներից մէկն էլ այն հանգամանքը պիտի համարել, որ կարի փոքրիկ երկրում ասորեստանցիները թագաւորութիւնները տեսակներով են հաշուած, իշխանութիւնները—հարիւրներով, և այս ամենը այն տեղեկութիւն, որտեղ մեր ժամանակում հեղեթ թէ տասնաւոր զիւղեր կարելի լինի պատահել: Բայց և այսպէս, ճշմարտութիւնը պահանջում է նշմարել թէ՛ այն երկիրները, որք ասորեստանցիների առաջին արշաւանքների տեղերն էին, աւելի խիստ և հոծ էին բնակեցրած, քան այժմ: Մէկ նկատողութիւն ևս: Ասորեստանի թագաւորները սովորութիւն ունէին նուաճեալ երկրներում քաղաքներում կանգնեցնել տալ մարտիմօնի կոիւնայ իրանց արձանները, գծադրել տալ ուղղաձիգ ժայռերի վրա կամ անմատոյց լեռնային անձանկերում: Այս արձանների նկատմամբ թագաւորները տույզ խօսում են, յախանէ յանուանէ կոչելով այն վայրերը, որտեղ թողել են իրանց յիշատակը:

Մի քանի այս տեսակ վայրերը, որք մատնացից արած են այս երկրաբանութիւնում, եւ բայց չեմ թողնում այն դիտարկութեամբ, որ եթէ մեր բանասէր հայրից մի որ գտնելու լինի այդ տեղերում՝ ուղարկութիւն դարձնի այս կէտերի վրա: Իրաւ, ժամանակ է և մեզ հայերիս պարսպել մեր պատմական հայրենիքին վերաբերեալ խնդիրներով, և եթէ ամբողջ գործը մենք մեր վրա վերցնել չենք կարող, դռնեւ, աշխատել օգնել այն եւրօպացիներին, որք ուսումնասիրում են հին Հայաստանը: Ժանսօթանանք նրանց գործերի հետ, իմանանք ինչ է պակաս այդ մեծագին գործերի մէջ, նրանց որ լուսանքը կարող ենք լրացանել... Ըստ միմի մասին նախկին Հայաստանում ձախապարտորդող եւրօպացիները իրանց յարաբերութիւններում բնակիչների հետ գուրկ են եղել կենդանի խօսքից և այս հարցում բանխայ հայը կարող էր մեծ ծառայութիւն ցույց տալ, եթէ խելացի հարցն ու փորձ անէր տեղացի ծերերին ու պատաններին, առանց քստմնելու «էլիկ» և սոցիալական բառերից, ինչպէս քստմնում է և զարհուրում Մօսկովայի կուսակցի անալիսիս ՄԵՏԱԼԵ, ՅԿՄԵԼԵ խօսքերից... Հայի վրկն է այս պարտը, եւ եթէ չը յիշենք Ներսէս Սարգսեանին, նա դեռ ոչինչ չէ կատարել այս

